

**SOCIÉTÉ DES SCIENCES HISTORIQUES ET PHILOLOGIQUES UKRAINIENNE
À PRAGUE**

Вячеслав Прокопович

**Сфрагістичні
анекдоти**

ПРАГА 1938

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА В ПРАЗІ

SOCIÉTÉ DES SCIENCES HISTORIQUES ET PHILOGIQUES UKRAINIENNE
À PRAGUE

Вячеслав Прокопович

Сфрагістичні анекдоти

ПРАГА 1938

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА В ПРАЗІ

Сфрагістичні анекдоти.

Московська наука і українська сфрагістика.*)

„Поле нашої сфрагістики дотепер таке необроблене, що треба витати не тільки кожний огляд цього рода, але й найдрібніші матеріали; та рівночасно годі оперти ся гіркому почуванню, що так пізно починаєть ся робота і що навіть спеціалістам доступний невеликий і неповний матеріал... — Пише І. Крип'якевич, один з небагатьох українських учених, що віддав свою увагу науці про печать, й далі зауважує: — Але така праця можлива тільки при колективних силах, а до остаточних вислідів можна дійти тільки по ряді приготовляючих студій“. (Крип'якевич І. З козацької сфрагістики. Записки Наукового Товариства імени Шевченка, т. СХХІІІ—ІV, 1).

На тлі цієї нерозроблености може придатися і наш нарис, з де-якими питаннями української сфрагістики зв'язаний.

Нарис цей виріс із примітки, що повернулася в окремих екскурсах, до нашої розвідки, яка готується до друку, — про „Печать Малороссійскую“. Саме та розвідка викликала необхідність докладнішого розгляду видання, що про нього головним чином річ нижче. Наслідки того розсліду на ґрунті спеціальної російської літератури з царини геральдики й сігілографії, що їх подано тут, придалися у висновках нашої праці на вище зазначену тему.

Та й, по-за тією вагою службовою для нашої студії, може мати цей етюд й де-яке самостійне значіння, як не позбавлений цікавості матеріал для вивчення відносин московської науки до української сфрагістики.

В самій темі нашій — сфрагістичні анекдоти, — на перший погляд, неначе якась парадоксальність, неповажність і навіть де-яка претенціозність. У кожного бо, хоч трохи з сігілографічною літературою ознайомленого, виписані вгорі слова мимоволі викликають згадку про „Сфрагістичні афоризми“ кн. Ф. Гогенлоє-Вальденбурга¹⁾, що ніби то під них складено і нашу назву. Мусимо відразу застерегтися, що й в думці не мали якимсь способом, навіть зовнішнє, наближати наш маленький нарис до однієї з найґрунтовніших праць сучасної науки про печать, до праці, яка належить визначному вченому, або заголовком етюд цього їй наслідувати. Заголовок цей, ніби парадоксальний, впливає з самого змісту нашої роботи й достоту йому відповідає; инакше охрестити її нам було впрост трудно.

А тим часом сполучення це — сфрагістика й анекдоти — неначе й справді віддає парадоксальністю: сфрагістика — наука спеціальна, поважна й ніби суха та вузька, від життя відірвана й далека, і анекдот — в самій істоті своїй річ не поважна, з живого життя взята і з ним найтісніше зв'язана.

*) Читано на засіданні Українського Історично-Філологічного Т-ва в Празі 27. X. 1936 року і в Українській Бібліотеці ім. Симона Петлюри в Парижі. — Ростріл всюди наш. В прямих дужках [ ] взято наші слова в чужому тексті.

¹⁾ Fürst F. K. Hohenlohe-Waldbourg. Sphragistische Aphorismen. 300 mittelalterliche Siegel systematisch klassifiziert und erläutert. Heilbronn, 1882.

Але то парадоксальність — чисто зовнішня: сфрагістика, що-правда, наука спеціальна, але не суха й не вузька, з життям мінливим ближче, ніж то видається відразу, поєднана; а в анекдоті, як в краплі води сонце, одбиваються іноді й поважні моменти життя, історичні події, фіксуються риси характеру людини, певного стану, певної епохи.

І коли читальник ласкавий разом з нами огляне нижче подані факти власне з царини сфрагістики і зазнайомиться з наведеними тут прикладами того, як підходили до з'явищ українського життя на цьому полі знання і як трактували нашу печатку у московській науці, — то, певно, погодиться, що інакше назвати це, як анекдотами, не випадає. Анекдоти наукові, бо сфрагістичні, але все ж — анекдоти.

Інша річ, що в де-кого з читальників, з цієї галуззю мало розповсюдженого знання не дуже ознайомилися, од викладу зостанеться певне розчарування. Проти сподіванки наука не така вже суха й мертва, а анекдоти не такі вже смішні. Та ті, хто не побоявся кумедної, на перший погляд, назви, хоч може і не сміятимуться, та, сподіваємося, не так уже і нудьгуватимуть.

* * *

Сфрагістика, що останніми часами таким пишним квітом розцвіла на Заході, не може похвалитися особливим розвитком на Сході: на Україні вона ще в сповиточку, мало розроблена в Польщі, а ще менше — в Росії.

„Наука про печатку — сфрагістика, або інакше сігілографія цілим своїм складом входить у дипломатику, — говорить найвидатніший сучасний знавець справи в Росії Н. Лихачов у своїх викладах про дипломатику. — Виняток мав скласти той неясний відділ сфрагістики, як самостійного знання, що роздвляється печатку, як пам'ятники історії мистецтва. В російській дипломатиці сфрагістика повинна грати вельми видатну роллю і не можна не пошкодувати, що це поле досі зостається не обробленим“²⁾.

Підкресливши, що видавці актів мало звертали увагу на дипломатичний бік їх, він з жалем зазначає відсутність точних способів репродукції оригіналів, „що не давало можливості складати альбоми, які, хоч до якоїсь міри, заступали б в цьому відношенні первотвори“³⁾.

На тлі цієї нерозробленості російської дипломатики взагалі, і сфрагістики зокрема, особливої ваги набувають нечисленні ілюстровані збірники матеріалів. Серед головних російських видань, що подають сфрагістичні пам'ятники, на першому місці безперечно слід поставити перше не тільки часом так зване „Рум'янцівське зібрання“ — „Собрание Государственныхъ Грамотъ и Договоровъ“⁴⁾, що його заслужено визнано за „видання зразкове“⁵⁾; в ньому вміщено чимало цікавого і для нас. Цінні ілюстрації знаходимо далі в таблицях Лакієра в його старій солідній книзі „Русская Геральдика“⁶⁾, що досі зберегла своє значіння, де в чім і з погляду українського. Багатий матеріал, але виключно для московської сфрагістики нагромадив із актів Московського Архива Міністерства Справедливости директор його П. Іванов у виданні — „Сборникъ снимковъ съ древнихъ

²⁾ Лихачевъ Н. Дипломатика, лекцій читан. въ С. П. Б. Археолог. Институтѣ. СПб, 1901. ст. 11.

³⁾ Ibidem, 3.

⁴⁾ Собрание Государственныхъ Грамотъ и Договоровъ. Томи I—IV. Москва, 1813—1828 (т. V — початок — СПб. 1841 і Москва 1894).

⁵⁾ Иконниковъ В. Опытъ русской исторіографіи, Кіевъ 1891, т. I, ст. 114: „Весьма важнымъ матеріаломъ въ этомъ отношеніи (сфрагістичнім) можетъ служить образцовое изданіе — Собр. Госуд. Грам. и Договоровъ, тт. I—V со снимками“.

⁶⁾ Лакієръ А. Русская геральдика. С. Петербург, 1855 — 2 книжки в 25 таблицями.

печатей“⁷⁾. Далі йдуть видані комісією для друку державних актів „Снимки древнихъ русскихъ печатей“⁸⁾, де надруковано чимало печатів наших чи з того або з іншого погляду нам інтересних. Нарешті, з новіших — розкішне видання Петербургського Археологічного Інституту — „Портреты, гербы и печати Большой Государственной Книги 1672 г.“⁹⁾, де наведено теж де-що, зв'язане з українською геральдикой¹⁰⁾.

З вище зазначених видань особливу увагу нашу в цьому нарисі привертають до себе „Снимки древнихъ русскихъ печатей“, з якими в нашій розвідці про „Печать Малороссійскую“, що її готується до друку, нам доводиться часто мати до діла, а це приводить до докладнішого розгляду названої книжки, розгляду, що його не позбавлено ширшого загального інтересу. Отже про цю книжку „Снимки“ тут і річ.

„Снимки“ — видання фундаментальне і авторитетне, оперте в значній мірі на перводжерелах із матеріалів архивних, або на солідних і рідких старих виданнях, що мають заслужену репутацію¹¹⁾. Подав це видання багатий, цікавий і ріжноманітний матеріал у доброму виконанню, наводить цінні вказівки, де саме знаходяться оригінали — печаті чи їх матриці; надруковане докладним переднім словом і детальним показчиком змісту (table de matières), що їх подав французькою мовою редактор директор архиву барон Ф. Бюлер, робить приступним чужинцям, вводить у загальний науковий обіг.

Не можна не погодитися із словами передмови, яка „вважає ці репродукції з печатів корисним для сфрагістики матеріалом“¹²⁾.

Мусимо відмітити те позитивне, корисне для нас, що ми маємо в цій книзі. Це — український матеріал.

З нашого середньвіччя, з доби литовсько-руської державности, знаходимо ми тут печаті князя Семена Луївенія Ольгердовича року 1385, князя Дмитра Корибута Ольгердовича року 1385 і князя Івана Путятіна року 1423¹³⁾.

Далі бачимо низку печатів наших міст, а саме Гадяча — року 1669, Києва — р. 1698, Чернігова — р. 1698, Ніжина — р. 1691, Переяслава — р. 1698, Козельця — р. 1698, Стародуба — р. 1696¹⁴⁾.

Надруковано тут вже раніше подану в давньому і дорогому виданню — „Собрание Государственныхъ Грамотъ и Договоровъ“ і „Печать Малорос-

⁷⁾ Сборникъ снимковъ съ древнихъ печатей, приложенныхъ (къ) грамотамъ и другимъ юридическимъ актамъ, хранящимся въ Московскомъ Архивѣ Министерства Юстиціи, составленный директоромъ Архива П. Ивановымъ. Москва, 1858 — з 20 таблицями. Випадково заблудили сюди й дві українські печаті — табл. XX, 3 і 4.

⁸⁾ Снимки древнихъ русскихъ печатей государственныхъ, царскихъ, областныхъ, городскихъ, присутственныхъ мѣстъ и частныхъ лицъ. Изданіе Комиссіи печатанія государственныхъ грамотъ и договоровъ, состоящей при Московскомъ Главномъ Архивѣ Министерства Иностранныхъ Дѣлъ. Выпускъ I-й. Москва, 1880. — Reproduction d'anciens cachets russes: sceaux d'état, des tsars, des provinces, villes, institutions gouvernementales, personnages ecclésiastiques et seculiers. Edition de la Commission d'impression des lettres patentes et traités, attachée aux Archives principales de Moscou du Ministère Impérial des Affaires Etrangères, I-ère livraison. Moscou, 1880 — 126 таблиць — текст пояснень на нумерованих сторінках. Як бачимо, заголовки — російський і французький де в чому один од одного відбігають.

⁹⁾ Портреты, гербы и печати Большой Государственной Книги 1672. Изданіе С. Петербургскаго Археологическаго Института. С. Петербургъ, 1903.

¹⁰⁾ Слід зауважити, що ми не мали наміру подавати тут бібліографії російської сфрагістики: вище зазначено головні ілюстровані видання сфрагістичного матеріалу.

¹¹⁾ Як от згадане вище „Собрание Государственныхъ Грамотъ и Договоровъ“ або Vossberg. Si gel des Mittelalters von Polen, Lithauen, Schlesien, Pommern und Preussen. Berlin. 1854.

¹²⁾ Снимки, вступне слово, ст. XIV.

¹³⁾ Іб., таблиці 78, 79, 80. Всі за Vossberg'ом.

¹⁴⁾ Іб., таблиці 68, 69, 70, 74, 75, 76, 77. Всі за перводжерелами.

сійську“¹⁵⁾, державну печать Московського царства для зносин з Україною, що нас особливо цікавить, і тим зроблено її приступнішою. По-за де-якими помилками в датах і плутаниною що-до назви, редакція подала коментарій до змісту, що власне на ній представлено, що-правда в де-чому хибний.

Справедливо відмічає книжка західній вплив, що йшов з Польщі, а разом із тим, значить, і з України на московську сфрагістику¹⁶⁾. Признаючи поруч із розвитком геральдики в Польщі, що „в Росії лицарства ніколи не існувало“, вступне слово говорить: „так кравці й городські герби зустрічаються переважно на західній границі Московської Держави“ (*ММ* 65-70 і 74-77)¹⁷⁾, тоб-то посилається головним чином саме на вище перераховані печаті українських міст, які свідчать про існування своєрідної нашої сфрагістики. Про вплив її на московську особливо виразно говорять печаті московських воеводів у Києві кінця XVII століття, які на тамошній зразок починають уживати гербів разом з іншими особами, що їх посилено було в чужі краї, або що вони перебували на литовсько-польській межі¹⁸⁾. Доволі глянути на печаті, що їх поддають „Снимки“, — кн. Григорія Козловського з р. 1671, кн. Ол. Голіцина з р. 1675, кн. П. Прозоровського з р. 1682, Ол. Салтикова з р. 1684, кн. М. Ромодановського-Стародубовського з р. 1689 і кн. П. Хованського з р. 1695 — все Київських воеводів¹⁹⁾ і порівняти їх з типовими для тієї — ж епохи печатями їх сучасників, які не виїздили поза кордони Московщини і додержували свої традиції²⁰⁾, щоб мати перед очима велику різницю між ними, характерну ілюстрацію того глибокого сліду, який українська сфрагістика через „московських людей“, що в Києві перебували, позначила у московській, такій на неї несхожій.

Нарешті, проспект другої частини „Снимков“, що готувалася до друку, заповідає, що там мало бути подано печаті князя Островського, митрополита Іова Борецького, гетьманів Б. Хмельницького, І. Брюховецького, П. Дорошенка, І. Самойловича та І. Мазепи. На жаль проєкт той не здійснився і обіцяна друга книга світу не побачила²¹⁾.

Все це — і поза спеціальними завданнями, зв'язаними з зазначеною нами темою „Печать Малороссійская“ — пояснює наш інтерес до видання.

Зовнішній вигляд його фундаментальний. Видавці — солідні: комісія друку державних актів при Московському Архиві Міністерства Закордонних Справ, спадковцеві колишнього державного архиву царства Московського. В XIX-му віці — це поважна наукова установа з добре заслуженою репутацією, що витворила свою школу вчених архівістів, які зросли під досвідченим керівництвом директорів архиву, визначних знавців справи. Доволі нам нагадати вельми заслуженого і перед нашою історією Н. Бантиша-Каменського, якому належить опис „Малороссійскихъ Дѣлъ“, що знайшов собі прихильне признання істориків, та його наступника сенатора А. Малинов-

¹⁵⁾ *Ib.*, таблиці 51 і 55. А також в *table de matières* (сторінки не позначено) тексти на номери № 51, 55.

¹⁶⁾ *Ib.* Вступ, ст. XVIII.

¹⁷⁾ *Ib.*, loco citato.

¹⁸⁾ *Ib.*, l. c.

¹⁹⁾ *Ib.*, табл. 92, 94, 96, 97, 100, 101.

²⁰⁾ *Ib.*, *passim*. Їх в „Снимкахъ“ багато; взяти, наприклад, Шарова, табл. 120. Або для порівняння кільки зразків тогож часу у Іванова в „Сборник'у“, от хоч би печатки стольника й воеводи Ф. Хрушова, р. 1678 — табл. XVII, 246; стольника Б. Пушкіна р. 1685 — табл. XVIII, 276; стольника й воеводи Т. Ржевського р. 1686 — табл. XVIII, 277; ближнього окольничого й воеводи І. Матюшкіна р. 1694 — табл. XIX, 305 чи ближнього стольника й воеводи С. Нарішкіна р. 1694 — табл. XIX, 307.

²¹⁾ До речі було б вяснити, яка доля заготованого для нього матеріалу. Тай взагалі слід було б звернути увагу на матеріал для нашої сфрагістики в колишньому архиві Міністерства Закордонних Справ та по інших архивах російських у Москві і поза нею.

ського²²⁾, що його ім'я неподільно з'єднано з отим „зразковим виданням“ одміченим вище: „Собрание Государственныхъ Грамотъ и Договоровъ“, в якому так багато цікавого й корисного з погляду сфрагістичного²³⁾. Далі треба зазначити діяльність гофмейстера кн. Михайла Оболенського, що йому, поза відомими в російській історіографії „Связками“, належить почин видання „Снимковъ“, яке вийшло вже після його смерті і для якого він замовив „гравіровані репродукції 126 стародавніх руських печатів“²⁴⁾, що ввійшли в книгу. Це посмертне видання в значній мірі його заслуга²⁵⁾. Та не менша заслуга його спадкоємця на посаді директора архиву гофмейстера барона Ф. Бюлера²⁶⁾, який переклав на французьку мову описи для „table de matières“, тією — ж мовою подав вступне слово, — значіння цього для науки ми зазначили вище, — і довів розпочате його попередником діло до щасливого кінця. Сам Бюлер — вчений і академик, що багато зробив для державного архиву²⁷⁾.

Ініціативою, енергією і старанням цих двох висококультурних і широко-освічених людей — кн. М. Оболенського і бар. Ф. Бюлера та працею їх невідомих нам співробітників під ауспичіями видатної наукової установи вийшла в світ коштовна книжка, що її складанню своїми „добримми порадами“ допомогли інші визначні російські вчені, як от, наприклад, академик А. Кунік, граф А. Уваров та барон Б. фон Кене²⁸⁾. А присвячено книгу державному канцлерові світлішому князеві Олександрові Горчакову, кавалерові усіх російських орденів і чи не всіх найвищих європейських. А поза тим — слід одмитити — „почесному членові Імператорської Академії Наук, Імператорських Університетів Московського, Київського Св. Володимира і Новоросійського і т. ін.“²⁹⁾.

Отже, найкращі наукові сили російські, причетні до цього великого і

²²⁾ Цікаво б було довідатися, звідки саме родом Малиновський Олекса Хведорович та де pobірав він середню освіту. Енциклопедичний словник Брокгауза і Ефрона, поза датами народження й смерті (1762—1840), зазначенням становищ, які він займав, та переліком головних його праць, подав лише, що вчився він у Московському університеті (півтом ХХХV, ст. 472). А „Руссаго Біографичесаго Словаря“ нам, на жаль, не довелося дістати.

²³⁾ Слід в признанням одмитити тут опублікування вперше в цьому виданні й деякого матеріалу з нашої сфрагістики чи в Україноку так або инакше зв'язаного. Наведемо тут, для прикладу, в XVII століття печать Ізвекія Іосифа кн. Курцевича, єпископа Володимирського і Берестейського, протронія митрополії Київської і Галицької, пізніше на еміграції в Москві архивєпископа Суздальського, печать „Війська Запорозького“ та „Печать Малоросійскую“.

²⁴⁾ Снимки, вступ, XIV.

²⁵⁾ Іб., XV.

²⁶⁾ Іб., I. с.

²⁷⁾ Иконниковъ, opere citato, I, 2 — ССХСІ. Про наукові кваліфікації Бюлера і те поважне місце, яке займав він у російській науці, говорить сам його підпис під вступним словом: „Директоръ Московскаго Главнаго Архива Министерства Иностранныхъ Дѣлъ, Государственнаго Древлехраняющаго Коммиссія печатанія грамотъ и договоровъ, почетный членъ Императорской Академія Наукъ и Публичной Библиотеки, Историческихъ Обществъ: Берлинскаго, Рижскаго, Дерптскаго, Одесскаго, Исторія и Древностей, Дѣйствительный Членъ Археографической Коммиссій, С. Петербургскаго и Московскаго Историческихъ Обществъ, Московскихъ: Археологическаго и Юридическаго и проч. Двора Е. И. В. Гофмейстеръ баронъ Ф. Бюлеръ (Іб., XIX).

²⁸⁾ Іб., XIX. На прикінці вступного слова читаємо: „Въ заключеніе приносимъ живѣйшую и искреннюю благодарность гг. Предсѣдателю Московскаго Археологическаго Общества Графу А. С. Уварову, тайному совѣтнику Барону Б. А. фонъ Кѣне, Академику А. А. Куніку и статскимъ совѣтникамъ Г. Д. Филимонову и Е. В. Румянцеву, которые не отказывали намъ въ добрыхъ совѣтахъ во время предпріятія нами сего изданія“. Просимо читальника ласкавого не ремствувати за ці довгі виписки: цей перелік титулів наукових і урядових виявляє той осередок високо кваліфікований, в якого вийшло це видання, що до нього причетний справжній синкліт учений.

²⁹⁾ Іб., посвята, сторінка без числа.

роскішного видання, що його поява була, без сумніву, видатним явищем в тогочасній сфрагістичній літературі, давали ніби найбільші гарантії солідності, науковості й авторитетності.

Що-ж спільного може мати з анекдотами ця зовнішне солідна книжка, що вийшла з наукової установи з добре відомим поважним іменем і за такою безперечно авторитетною редакцією?

А тим часом ближче ознайомлення і критичний розгляд встановлюють інше. Перш за все, низку огріхів, незгод і розбіжностей, а то і впрост загадок, — між малюнком і текстом, між різними таблицями та сторінками видання^{29а}). Коли простудіювати книгу уважно, то тоді не можна дивуватися гострій і суворій в її лаконичності оцінці, що подає їй новітній вчений автор одного із ґрунтовніших і солідніших сучасних німецьких оглядів сфрагістики — Евальд³⁰).

Що-правда, такі огріхи, хоч і як вони впадають в око, сталися мож-

---

^{29а}) Наведемо приклад. До кожного сфрагістичного пам'ятника, що його репродукцію надруковано в „Снимкахъ“, додано напис під малюнком і пояснення на прикінці книжки; текст іде за таблицями на окремих сторінках. І от на одній таблиці бачимо перстень, на якому вирізано — вояка, гадюку й лева, а в напису під тим зазначено, що це перстень XIII віку й що оригінал його переховується в „Государственн'ім Дрєвлехранилищ'і“ (Снимки, таблиця 106). В словесному ж поясненні під тим самим числом читаємо, що це мідяний перстень XIII віку, який представляє дві голови в шоломах (Ibidem, table de matières, N 106). Далі, абсолютно той самий малюнок, тоб-то перстень з вояком, гадюкою й левом повторено через три таблиці з тим самим написом (Ib., таблиця 110); в тексті до нього цього разу дано опис, що відповідає репродукції (Ib., table de matières, N 110). Та нижче знаходимо примітку, що в інвентарі „Дрєвлехранилища“ взагалі не зазначено жадного перстя з XIII століття (Ib., table de matières, N 110).

Слід одмітити, що ми цитуємо „Снимки“ за екземпляром з Слов'янської Бібліотеки в Парижі. Це треба тому тут підкреслити, що в екземплярі цієї ж книжки в Слов'янській Бібліотеці в Празі, як ласкаво подав нам до відома проф. А. Яковлів, зазначених вище розбіжностей немає і малюнки на таблицях 106 і 110 відповідають поясненню до них в table de matières. Отже, різні примірники цього видання один од другого де в чому відходять.

Вважаємо за приємний обов'язок на цьому місці скласти найщирішу подяку за цю вказівку й за інші цінні поради високоповажаному п. проф. А. Яковлеву, який взагалі виявив багато інтересу й уваги до цієї праці й сприяв її надрукуванню. Щаре спасабі за поміч в бібліографічних розшуках вш. п. В. Братцеву й усім, хто став нам у допомозі при цій роботі.

³⁰) Ewald W. Siegelkunde, München 1914 (Handbuch der Mittelalterlichen und Neueren Geschichte, Abt. IV, 4) ст. 11: „Über die Siegel Russlands liegen ebenfalls nur einige wenige und dazu nicht abgeschlossene Untersuchungen vor. Im Jahre 1880 erschien ein Woluminöses Werk Theodor Bühler's, welches seinen Stoff den Archiven Moscaus entnahm, aber wenig Brauchbares bietet“.

Дивним дивом така визначна подія в наукових колах російських, як вихід у світ цієї квіжки, не знайшла відгуку належного в тогочасних наукових журналах. Принаймні нам, хоч передивилися ми „Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія“, „Историческій Вѣстникъ“, „Русскій Архивъ“, „Русскую Старину“ за чотири роки 1882—1885 (роком 1882 позначено видання на обгортці) пошастило знайти тільки одну невеличку замітку бібліографічну („Русская Старина“, 1883, іюль, на звороті окладинки). Не озвалася так само нічим і наша „Кіевская Старина“ (pp. 1882—1885). Не привернули до себе уваги „Снимки“ й пізніше. В праці про сфрагістику Родаевича (Ф. В. Родаевичъ. О русской сфрагистикѣ. „Вѣстникъ Археологій“. Ізданіе Археологическаго Института. VI, 207—221) — невеличкій, але все-ж помітній, в надзвичайно убогій російській спеціальній літературі XIX віку, нема про неї згадки. Так само не спиняється на них і Іконников у своєму монументальному „Опытѣ“, хоч подає досить докладний огляд сфрагістичних робіт, що існували на той час. (Иконниковъ, В. Опытъ русской исторіографіи. Кіевъ, 1891, — т. I, ст. 114—115). Нічого немає в лекціях про сфрагістику Н. Ліхачева (Лихачевъ Н. Изъ лекцій по сфрагистикѣ. Съ рис. СПб. 1906). — А ще поширювати, хоч це і мало б деякий інтерес, розшуки рецензій в бібліографії польській та західно-європейській не вважали ми, в огляду на нашу тему — українська сфрагістика в московській науці — доцільним: це виходило б поза рямці нашої роботи, а самих фактів, що їх наводимо нижче, нічим змінити не могло б.

ливими через обставини, в яких ця книжка з'явилася друком. Її ініціатор і первісний автор книжки, який опріч, передмови і французьких текстів, склав її і який за життя, як знаємо вже, замовив усі до неї ілюстрації — кн. М. Оболенський помер, не встигнувши довести справи до кінця. Це зробив старанно і сумлінно його наступник барон Бюлер, що йому належать вище зазначені додатки і що за його доглядом видання таки побачило світ. Ріжні люде, як це відмічено у вступному слові, зачинали і кінчали книжку. Отже, у книжки було два автори і два редактори ³¹⁾.

Може, по-за цими несприятливими обставинами редакції й друку, які не могли не відбитися на виданні, де-яке пояснення огріхам і помилкам видання можна знайти в неусталенності правил і взагалі в нерозробленості московської сфрагістики, в самому характері її. Цього не заперечув і сам останній автор і редактор книги ³²⁾. Визнають ці моменти і пізніші й поважні дослідники, як Н. Ліхачев, Ю. Арсенієв ³³⁾. Стверджують це й висновки найновіших розвідок ³⁴⁾. А „Снимки“ більше, як 50 год тому склалися, коли в російській науці ця ділянка знання — поле сфрагістики і з нею спорідненої геральдики московських, — була ще менше оброблена.

Тому, на де-яких моментах з історії цієї царини культури, саме в Москві, і слід трохи спинитися. На іншому місці нам може доведеться ще дати докладнішу характеристику московської сфрагістики та геральдики, а в цьому нарисі в зв'язку з нашим завданням не відречі буде навести де-які характерні риси їхнього історичного розвитку, як вони позначилися в матеріялах давнього часу, додаючи до них зауваження і підсумки російських таки вчених — фахівців.

* * *

Добре обізнаний із справою Котошихин в своєму славнозвісному творі, присвяченому Московщині XVII століття, пише, що царь у Москві гербів „нікому не дає“, бо „гербів жадному чоловікові скласти не можуть“, що сам царь печатається на де-яких грамотах „неправдивим своїм гербом справжнім“, що у московських людей взагалі „гербів не буває“, що вживають вони печаті, „яка прилучиться“, а не родової, що ті самі особи на різних документах печатаються ріжними печатами ³⁵⁾.

³¹⁾ Найгірше було те, що обидва автори і редактори вже не могли між собою порозумітися й світові друком це видання подаючи, бар. Ф. Бюлер являється ніби старанним і сумлінним виконавцем наукового заповіту свого попередника кн. М. Оболенського. Ось що зауважує він сам в цього приводу у вступному слові: „Князь Оболенський помер у С. Петербурві 12 січня 1873 року, а мов призначення сталося 18-го. Коли я 22 числа приїхав із С. Петербургу до Москви, то вже знайшов „Древлехранилище“ опечатаним за наказом Московської Палацової Контори і потім було складено описи. Самі колекції передано мені було лише протягом літа. Мені не відома доля тих екземплярів, яких не було заведено до опису, тоді коли князь Оболенський написав зробленими ним на їх малюнках запевняв, що вони знаходяться в „Древлехранилищі“. Може багато в них він зібрався передати цій установі, колекції якої він значно примножив своїми власними пожертвами, а особливо збагатив своїм зібранням руских печатів і медалів“. Снимки, вступ, XIX.

³²⁾ Снимки, вступ, XVIII. Бюлер, говорячи про геральдику, в якою щільно взагалі зв'язана сфрагістика, зазначає, поміж иншим, що „в Росії лицарства ніколи не існувало“, чим він і пояснює брак гербів у московських людей.

³³⁾ Їх погляди наведено в цитатах трохи нижче.

³⁴⁾ „Ainsi rien de précis dans l'héraldique de Moscou“ . . . — висновок, наприклад, Н. де Баумгартена в його розвідці „Origine de Michel Wisniewiecki roi de Pologne“, вміщеній в „Orientalia Christiana Periodica“ — Commentarii de re orientali aetatis christianae sacra et profana editi cura et opere Pontificii Instituti Orientalium Studiorum — Roma, 1935, volumen I, N III—IV, ст. 428.

³⁵⁾ Котошихинъ. О Россіи въ царствованіе Алексѣя Михайловича. С. Петербургъ, 1884 (видання III-ге), ст. 30—31: „А гербовъ в гербовъ на дворянство ихъ и на боярство никому не даетъ, потому что гербовъ никакому челоуѣку вложить не мо-

Цю коротку, але яскраву характеристику, що подав її, як казали про нього сучасники „*vir ingenio incomparabili*“³⁶⁾ стверджують на підставі зібраних фактів визначніші знавці московської сфрагістики.

„Огляд князівських печатів, дуже різноманітних, як формою, так і емблемами, — про давнішу епоху московську говорить Лакієр, — доводить до переконання, що то були здебільшого запозичені ґемми чи наслідування їм, зроблені може грецькими і італійськими будівничими та іншими майстрами, що приїздили до Росії. Кожен князь вибрав собі образ, котрий йому більше до смаку припадав із тих, що малися на похваті, і котрий ближче виявляв його політичне становище і відношення до Орди та до великого князя. Через те спадщинних печатів не було, і часто той самий князь у різні епохи свого правління за неоднакових обставин на розмаїтих документах прикладав різні печаті. Напис навкруги, чия то печать, був, при цій неозначеності образу, необхідною її приналежністю і запорукою за її непорушність. Виключення з цього правила трапляються рідко. Печаті носили, як дукачі (це видно по вушках, які збереглися на де-яких печатях, але частіше на каблучках і перстнях. Їх було дуже багато і в приватних осіб, а царі звертали на них особливу увагу і залюбки пишалися їх гарною роботою і великою кількістю“³⁷⁾.

„Не дивно тому, що в скарбниці царя Олексія Михайловича збереглося кілька перстенів давніх, які перейшли до нього спадщиною від предків“³⁸⁾, — продовжує він далі й, подавши реєстр перстенів того царя³⁹⁾, каже: — „на „виходах“, в урочистих випадках царі надягали по кілька, по сім, по дев'ять навіть перстенів, і тому дбали про збільшення їх кількості“⁴⁰⁾.

Пізніше ґемми на печатях поступилися місцем чужим гербам, хто зна звідки і чому взятим.

Ілюстрацію цікаву цьому ми знаходимо і в „Снимках“, де бачимо перстенева печатку царську з якимсь гербом⁴¹⁾. Тим перстеном царь печатав свої листи. Вже барон Кене, якому належить ґрунтовна розвідка про печаті і герб Росії, вияснив, що то герб брауншвейґської фамілії Вельдерс-

---

гутъ, — да и не токмо кому боярину или иному челоуѣку не даются гербы, но самъ царь гербомъ своимъ московскимъ печатаетца на грамотахъ въ христіанскія государства не истиннымъ своимъ прямымъ, а печатаетца своимъ истиннымъ гербомъ къ крымскому хану да къ калмыкамъ; такъ же и у старыхъ родовъ князей и бояръ, и у новыхъ истинныхъ своихъ печатей нѣтъ, — да не токмо у князей и бояръ и иныхъ чиновъ, но и у всякаго чину людей Московскаго государства гербовъ не бываетъ; а когда лучитца кому къ какому письмамъ или посломъ къ посольскимъ дѣламъ прикладывать печати, и они прикладываютъ у кого какая печать прилучилась, а не породная; да и потому мочно признать: какъ бывають московскіе послы въ посольствахъ и на съѣздахъ, и къ письмамъ и крѣпостямъ печати свои прикладываютъ, а лучитца тѣмъ же посломъ, или родственникамъ ихъ быти въ другорядъ въ посольствѣ и къ письмамъ печати свои прикладывать, у тѣхъ новыхъ писемъ съ старыми письмами многіе печати рознятся“.

За „истинный гербъ“ царя вважає Котошихин московського „ѣздца“. Ось як він про це каже трохи далі: „А крымскіе [грамота, що їх печатано, як сказано вище, справжнім гербом царським] печатають печатью, вирѣзано царь на конѣ побѣдилъ вмя“ . . . Ів., 41.

³⁶⁾ Ів., передмова, XXIV — з тодішнього переднього слова до рукопису з життя-писом Котошихина Баркгаузена: „sic et talem finem habuit vita Selitzki [так звався Котошихин на чужині] viri quondam Roxolani, ingenio incomparabili“.

³⁷⁾ Лакієръ, *op. cit.*, I, 148.

³⁸⁾ Ів., I, 149.

³⁹⁾ Ів., I, 149—150.

⁴⁰⁾ Ів., I, 151.

⁴¹⁾ Снимки, т. 59.

гаузен⁴²⁾. Яким побитом він потрапив до рук царя, — один Алах відає. Але факт залишається фактом: московський царь печатався, по між иншим, спокійнесенько чужим гербом німецького шляхетського роду, з яким нічого спільного не мав⁴³⁾.

Не менше характерний зразок неусталенности московської геральдики подає емблема герба, що його ніс на собі звичайно щит, приміщений на грудях двохголового орла, і що її сьогодні вважають за Святого Георгія. Коло того, що собою уявляв той верховень, який списом пробиває змія під ногами коня, зав'язалася в російській науці давня полеміка; знайшла вона свій вияв і на сторінках „Снимковъ“⁴⁴⁾. Ми її тут не торкатимемося, хоч з де-якого погляду питання це уявляє інтерес і для нашої геральдики; значимо лише, що „ѣздець“, як названо його в документах, вважався офіційно до кінця XVII віку, як говорять тодішні акти урядові, за „наслѣдника“⁴⁵⁾, або самого царя⁴⁶⁾. „Царь наконі переміг змія“, — так описує московський герб Котошихин⁴⁷⁾. Так трактовано його в Посольському Приказі, так пояснювано у посольствах у чужі держави, так дивилися на нього при самому царському дворі⁴⁸⁾. І лише в першій половині XVIII віку урядово повернено його на святого Георгія⁴⁹⁾. Сталася та канонізація „ѣздца“ ініціативою й за-

⁴²⁾ Köhne de B. Notice sur les sceaux et les armes de la Russie, Berlin, 1861, ст. 23: „Une lettre du Tsar (Олексій Михайлович) conservée dans les archives du Ministère des Affaires étrangères à Moscou, est scellée d'un petit sceau aux armes de la famille Weldershausen, de Brunswick (v. Siebmacher, II, p. 123). Il est difficile à expliquer comment un cachet aux armes de cette famille parvint à Moscou et aux mains du Tsar“.

⁴³⁾ Rietstap I. B. Armorial général précédé d'un dictionnaire des Termes du blason, — deuxième édition, refondue et augmentée, Gouda, 1884—7 — tome II, ст. 1066 те-ж подає опис цього герба: „Weldershausen-Brunswick. Coupé: au I d'argent au lion léopardé d'or; au 2 d'or à trois roses de gueules. Cimier: une rose de gueules, entre deux pattes du lion d'or, les ongles en haut“. Отже в деяких відмінах, той самий, що й на печатці царя; тільки на перстні в другій частині додано під трояндами дві зорі й в деякі різниці в оздобі.

⁴⁴⁾ Снимки, вступ, XVII.

⁴⁵⁾ Собрание Г. Гр. в Дог., IV, 209. В інструкції перекладчикові Посольського Приказу Василю Боушові р. 1667 червня 4 дано пояснення герба: „подъ орломъ знакъ: отчича в дѣдича. На персяхъ его изображение: наслѣдника“.

⁴⁶⁾ Baumgarten, Origine de Michel Wiesniewecki, 427: „Encore au XVII siècle les envoyés russes expliquèrent au grand duc de Toscane et au Patriarche d'Alexandrie que le cavalier des armoiries de Moscou représente le Tsar à cheval (Снимки древнихъ русскихъ печатей. Москва, 1880, Вып. I, р. 7. Историческій Сборникъ, т. III (оп. 1838). Описание посольства, отправленнаго отъ царя Алексѣя Михайловича къ Фердинанду II, Вел. Герц. Тосканскому“, р. 338)“.

⁴⁷⁾ Котошихинъ, op. cit., 41: „А крымскіе [грамоти] печатають печатью, вырѣзано царь на конѣ побѣдвлъ змія“.

⁴⁸⁾ „Мечъ Духовный“ Лазаря Барановича р. 1666 має на гравюрі звороту форти в щиті на грудях орла герб московський, де верховень — виразний портрет Олексія Михайловича. Репродукцію гравюря подав Ровинський. Подробний словарь русскихъ граверовъ XVI—XIX вв. С. Петербургъ, 1895, I, 30. А що книжку присвячено самому цареві (Тітов Хв. проф. Матеріяли до історії книжної справи на Україні XVI—XVIII вв. Всебірка передмов до українських стародруків. Київ. 1924, ст. 4н.), то ясно, що малюнок герба не міг не бути у всьому згідний з офіційним його трактуванням: „ѣздець“ — царь.

⁴⁹⁾ Baumgarten, Origine de Michel Wiesniewecki, 427: „Il est curieux de remarquer que l'image de St Georges qui apparait depuis 1497 dans les armoiries des grands princes de Moscou, ne fut identifiée officiellement pour telle qu'au XVIII-me siècle sous l'Impératrice Anne de Russie“. Отже „ѣздець“ став св. Георгієм у XVIII-му столітті. Тільки сталася це, як ми бачимо, не за цариці Анни, а за Петра II-го (див. ст. 200—201 і примітки 50 і 51). Дивним поруч із вище наведеними рядками являється твердження тогож автора, що власне влив того, що в часів ніби Іоана III-го, який в'єднав у своїй печаті в двохголовим орлом щит із верховнем, св. Георгій вважався за емблему дому Рюрика, „штохнув князів Островських прийняти в XVI-му віці св. Георгія московського в їх родовий герб“ (ib. 428). Отже, як бачимо, вияснення питання, що за московських часів уявляв в себе „ѣздець“ не байдуже і для нашої геральдики.

ходами фельдмаршала графа Мініха, наказом військової влади⁵⁰). Віковичнього традиційного „ѣздца“, що в ньому давня Москва бачила образ царя, введено в геральдичний закон, визнано святим і надано йому ім'я святого Георгія.

Трохи перед тим у зв'язку з новим планом розташування частин російської армії по провінціях було вирішено дати полкам імена по тих землях, де вони стали на лежах, і „на прапорах полкових намалювати герби тих провінцій“⁵¹). Отут і виявилася, з огляду на те, що у багатьох провінцій і городів тих гербів не було, потреба їх витворити. В цій роботі⁵²), з якою зв'язане ім'я того-ж Мініха, взято було за правило три основи — історичну, географічну, або згідність герба з назвою міста⁵³). Тими — ж принципами керувалися і пізніше в тих випадках, коли треба було скласти нового герба для міст, що засновувалися чи приєднувалися до Росії⁵⁴). Працю графа Мініха вивершено було вже за Катерини II стараннями герольдмейстера князя Щербатова, герольдмейстерського товариша фон Едена і герольдмейстера на той час Волкова⁵⁵), що позначили собою епоху в геральдиці російських міст. Ось як оповідає про це професор Філіпов: „Та більше, ніж з обранням адміністративних центрів і назв новим губерніям вийшло клопоту з установленням гербів городам і губерніям. На зразок середньовічних західних міст Катерина II хотіла запровадити герби городам і губерніям, але у нас треба було їх вигадати, як щось нове, зовсім нам не властиве. Відомий герольдмейстер часів Катерини II Волков повинен був виявити надзвичайну фантазію, щоб задосить учинити бажанню імператриці. Він шукав матеріялу для своєї мети і в назвах города (тому г. Котельничу дано було за герб „котел“ — казан, а г. Верхньому Ломову — 5 ломів кінцями до гори, а Нижньому — стільки ж кінцями до низу), і в тваринах, що водилися, чи, на його думку, мали водитися в губернії, і в предметах місцевого промислу і т. ин. Але іноді він не знаходив нічого подібного для характеристики нового города, як це трапилось, наприклад, із селом Нолинським, що його було переіменовано в місто: для його герба обрано було

⁵⁰) Лакієрць, *op. cit.*, I, 290: „гербъ государственный по старому двоеглавый орелъ, чорный, на главахъ короны, а наверху въ срединѣ большая Императорская корона — золотыя; въ срединѣ того орла Георгій на конѣ бѣломъ, побѣждающій змѣя, епанча и копѣ желтыя, вѣнецъ желтый же, змѣй черный, поле кругомъ бѣлое, а въ срединѣ красное. Съ того времени осталось такое объясненіе московскаго герба (1781 декабря 20 — № 15304), хотя еще въ 1726 году онъ именовался ѣздцомъ (1726 марта 11 — № 4850)“. Так описано державний герб в реєстрі полків, складеному за графа Мініха в 1729 р.

⁵¹) *Ib.*, I, 288. Історію переіменування стародавнього „ѣздца“ в св. Георгія, переіменування, до якого призвела помилка не обізнаного з московським життям західноєвропейського геральдика гр. Санті, пояснив докладніше барон Кене:

En 1727 un Piémontais, le grand maitre des cérémonies et aide du roi d'armes (Heroldmeister) comte Santi fut chargé de faire dessiner les armes provinciales . . . En 1728 le célèbre comte Munnich, alors général et directeur supérieur des fortifications, reçut les dessins pour les faire exécuter sur les drapeaux. Enfin, au mois de mai ces compositions héraldiques étaient prêtes et furent confirmées par l'empereur . . . La plus grande erreur a été commise par le comte Santi dans la description des armes de Moscou.

Le comte Santi ignorant l'origine historique de cette figure et y trouvant une ressemblance avec les images de St George de l'église latine, l'a prise pour ce saint, mais comme elle était représentée couronnée, sans le casque ni le nimbe, on voit que le comte eut quelques doutes et n'osa pas y reconnaître un saint.

Sependant depuis cette époque le cavalier apparait toujours sous la dénomination de St. George, la faute du comte Santi fut acceptée comme désignation officielle de cette figure (Köhne, 36—37).

⁵²) Лакієрць, I, 288: „въ сочиненіи городскихъ гербовъ“.

⁵³) *Ib.*, I, 300.

⁵⁴) *Ib.*, I, 301.

⁵⁵) *Ib.*, I, 303.

„лебідь, що летить“, на тій певній ніби основі, що „птиці тії, не спиняючися в околицях цього міста, проз нього далі пролітають“⁵⁶⁾.

Отже іноді на вельми непевному ґрунті творилися оті нові „герби височайше утвердженні“.

Не диво, що при такій системі „сочиненія гербовъ“, не позбавленій, як бачимо, елементів анекдотичних, монументальне, офіційне видання „Общій гербовникъ“⁵⁷⁾, розпочате ще за царювання Павла I, знайшло собі суворий присуд у найвидатнішого за наших часів російського знавця генеалогії, спорідненої з геральдикою, Савьолова: „Здавалося б, — пише він, — що „Общій Гербовникъ“, як видання офіційне, мав би бути цілком певним історичним джерелом, але в дійсності ми бачимо зовсім інше; на жаль він повен від початку до кінця, за рідкими винятками, вигадок і легенд, особливо коли справа торкається до родів, що висунулися наперед протягом XVIII віку, цього віку ріжних авантюристів. Так, доводиться зустрічатися з фантазіями про походження Розумовських, Безбородьків, Скавронських, Девієрів, Баґраціонів, Єфимовських і багатьох інших. Через велику кількість неснітниць, які потрапили до цього капітального видання, що мало стати російському генеалогові за настольну книгу, воно внутрішнім змістом своїм майже не має жадної цінності і його треба записати до баласту небагатої нашої генеалогічної літератури“⁵⁸⁾.

Такі жалюгідні наслідки роботи офіційних герольдмейстерів стають зрозумілими, коли пригадати той матеріал сфрагістичний і геральдичний, на якому їм доводилося ґрунтувати свою творчість. По-за їх буйною фантазією їм приходилося мати діло з неясними фактами, що з них де-які, наведені нами вище, свідчать про нерозробленість цих ділянок культури в московському царстві і його наступниці Російській імперії.

Дозволимо собі навести блискучу характеристику московської сфрагістики найглибшого зараз знавця справи Ліхачева, якому належить низка поважних праць з цього поля знання.

„Коли ми знайомимось, — каже він, — з „русскими“ (річ іде про Москву) печатями XVI—XVII віків, нас вражає їх ріжноманітність, часто несподіванність образів, що на них знаходяться. Давні ґемми, мало не до іностиничних включно, йдуть на них на чергу з неозначеними домашнього виробу, із в'язанням, східними написами і навіть із чужими гербовими печатями (наприклад „Сборникъ“ П. Іванова, XVII в., №№ 54, 150, 158, 172, 174, 177, 189). Князь Іван Андрієвич Булгаков, як виконавець духовниці, стверджує акт (духовницю ченця) образом Леди з лебедем (ibidem, XVI № 89); зустрічаємо й печаті з образом богині, що відіймає лук в амура.“

„Здебільшого вибір емблем являється, як видно, випадковим і це власне тому, що печаті Московської Русі не були гербами і не претендували на таке значіння. В той час, як західно-європейська сфрагістика тісно споріднилася з геральдикою й виробила цілу систему правил про типи, форми й розмір печатів, — „русская сфрагістика не надається до систематизації. Того замало, в цій сфрагістиці ми бачимо повну відсутність того консерватизму, яким так часто (і не рідко без ґрунту) дорікають до-Петровській Русі. Мо-

⁵⁶⁾ Филипповъ, А. Н. Учебникъ исторіи русскаго права (пособіє къ лекціямъ), часть I, изданіе 5 измѣненное и дополненное. Юрьевъ, 1914, ст. 802—803. Останнє речення в оригіналі виглядає так: „Для его герба былъ выбранъ летящій лебедь, на томъ яко бы достовѣрномъ основаніи, что „оняя птицы, не останавливаясь въ окрестностяхъ сего города, мимо пролетаютъ“ . . .

⁵⁷⁾ Общій Гербовникъ дворянскихъ родовъ Всероссійскія Имперіи, начатый въ 1797 году. СПб.

⁵⁸⁾ Савеловъ А. Библиографическій указатель по исторіи, геральдикѣ и родословію Россійскаго дворянства. Изданіе 2-ое, Острогжскъ, 1898, ст. 34.

сковський уряд і його урядники швидко забували византійські впливи, що їх помітно на найдавніших печатах. Державна печать склалася і розвинулася в герб під західнім впливом. В приватніх печатах, як бачимо без перешкод повстають усякі новини. Давні гемми і різні домашньої роботи птахи і звірі поступаються своїм місцем гербовим щитам з самохить узя-тими емблемами⁵⁹).

Зазначивши, що так було й пізнішого часу і навівши слова Котоши-хина, вище у нас подані, автор рішуче стверджує „відсутність в „русской“ сфрагістиці системи і наслідування зразкам“⁶⁰), — і далі говорить:

„Така цілковита відсутність геральдичних основ у московській сфрагі-стиці пояснюється тим призначенням печатів, яке вони мали в очах людей до-Петровської Руси. Печать — це умовний знак, неначе-б то патентована колодка до документу. Що — багатіша і значніша особа, то більше в неї перстенів-печаток, то частіше змінює вона печать свою по уподобі. З другого боку, можна було печатати і іконкою, і хрестом з шиї і навіть „денгою новгородскою“. Неозначеність печатів захищала їх від підроблювань; на ній ґрунтувалися й такі факти, як попередня згода царя з послами, що-до тих печатів, якими вони користуватимуться в справі“⁶¹).

„Ніякої схожости печатів, — зауважав Ліхачев, — з пізнішими герба-ми ми не помічаємо; дворянська геральдика штучно витворена („сочинена“) на прикінці XVII століття, і найвизначніші діячі Московської Руси користу-валися ріжноманітними печатами, не помишляючи про родові герби. Того замало, такі роди, як князі Глинські неначе втрачують і пам'ять про герб“⁶²).

Загальна думка Ліхачева: „русская сфрагістика ще так мало розроб-лена, що висновки з неї слід робити з надзвичайною обережністю“⁶³).

Взагалі погоджується з вище наведеними висновками Ліхачева і другий визначний знавець предмету професор Арсенієв, що викладав цю науку на одній з небагатьох кафедр геральдики в Росії.

„Такий негативний погляд (Ліхачева) на сфрагістичні основи „русской“ геральдики, — каже він у своїх лекціях, — знаходить собі тверде підпертя в посвідченні відомого Котохишина в його творі „О Россіи въ царствованіе Алексѣя Михайловича“. Посвідчення це має для нас тим більше значіння, що автор, будучи за кордоном, вже мав істотне і вірне поняття про герби і відрізняє їх од печатів“⁶⁴).

Подавши де-які застереження до погляду попереднього вченого що-до штучного витворення всієї російської шляхетської геральдики, Арсенієв під-креслює розповсюдження за царювання Хведора Олексієвича польських зви-чаїв і вплив української книжності⁶⁵).

В кінцевому висновку сходиться він із своїм попередником: „Взагалі слід зауважити, що вибір емблем на „русскихъ“ печатах XV—XVII віків вражав своєю ріжноманітністю і часто своєю несподіванністю. Емблеми ці мають здебільшого випадковий характер. Це пояснюється тим, що печаті

⁵⁹) Ліхачевъ Н. Дѣло о пріѣздѣ въ Москву Антонія Поссевина. С. Петербургъ, 1903 (от. от. изъ „Лѣтопися занятой Археографической Коммиссіи“), ст. 141—142. Ця надзвичайно солідна і рідка книжка (одбито її сто примірників) дає далеко більше, ніж обіцяє її заголовок, бо поруч із поставленою темою уявляє найґрунтовніший огляд московської сфрагістики, багатий на матеріал і обережний у висновках. Нам, на жаль, не пощастило ознайомитися з найновішою працею того-ж вельми авторитетного автора: „Матеріали для истории византійской и русской сфрагистики“. Вып. I. Ленинград, 1928.

⁶⁰) Іб., loco citato.

⁶¹) Іbidem, 143.

⁶²) Іб., 140.

⁶³) Іб., 113.

⁶⁴) Арсеніевъ Ю. В. Геральдика. Лекція, читання въ Московскомъ Археологическомъ Институтѣ въ 1907—8 году. Москва, 1908 ст. 292.

⁶⁵) Іб., loc. cit.

в Московській Русі не були гербами і не претендували на таке значіння ⁶⁶⁾.

Найновіші дослідники в своїх висновках, як ми зазначили раніше, тому не протиричять ⁶⁷⁾.

Таку тяжку спадщину, не позбавлену, як ми бачили, й елементів анекдотичних, мали Оболєнський і Бюлер в їх нелегкій роботі на нерозробленому полі московської сфрагістики. Цим до де-якої міри можна пояснити огріхи видання, приклади яких подано вище ⁶⁸⁾. Та з такими нормами підійшли вони й до українських печатів. І єсть в книзі речі, ніяк не пояснимі, до яких і звертаємося.

* * *

На двох таблицях поруч маємо дві ріжні печаті тібі-ж держави, що їх ніби прикладено до одного того самого акту. Обидві ці печаті — державні печаті Московського царства за Олексія Михайловича, що

Мал. 1 (в книзі „Снимки древнихъ русскихъ печатей“, табл. 50).

їх ніби-то прикладено до жалованої грамоти царя Богданові Хмельницькому і нащадкам на місто Гадяч 27 березня 1654 року. Дві печаті царя на тій самій грамоті — не можлива річ, неснітниця, сфрагістичний нонсенс (див. малюнок 1 і 2). Коло репродукції першої (таблиця 50 „Снимковъ“) ми читаємо напис, що це печать велика державна царя Олексія Михайловича року 1654 з Гадяцького привілля, а оригінал переховується в Московсько-

⁶⁶⁾ Іб., 290.

⁶⁷⁾ Baumgarten, див. на ст. 198 і примітку 34.

⁶⁸⁾ Див. вище, на стор. 197 й примітку 29 а.

му Головному Архиві Міністерства Закордонних Справ⁶⁹⁾. Напис на другій печаті (з таблиці 51) точнісінько той самий⁷⁰⁾. Та печаті ті абсолютно різного типу, стилю, виконання, з значними відмінами в емблемах, з великими в одній проти другої додатками, з різними титулами, — печаті одного царя, але різного часу. Отже, печаті різні. Доволі глянути одним оком на ті печаті, щоб побачити величезну між ними різницю. Печаті зовсім різні, а тексти під ними достоту ті самі, тільки друковано їх іншим шрифтом кожний. Як могло те статися, — не знати. В кожному разі, можливість просто

ПЕЧАТЬ
ГОСУДАРСТВЕННАЯ БОЛЬШАЯ
ЦАРЯ АЛЕКСѢЯ МИХАЙЛОВИЧА
1654 года.

Ета печать приложена къ маловажной грамотѣ Царя Алексѣя Михайловича Богдану Хмельницкому и его потомкамъ на городъ Гадячь 1654 года 27 Марта.

Подлинникъ хранится въ Московскомъ Главномъ Архивѣ Министерства Иностранныхъ Дѣлъ между великороссійскими актами по сношеніямъ Россіи съ Малороссіей.

Мал. 2 (з книги „Снимки древ. рус. печатей“, табл. 51).

коректурного, хоч і великого недогляду — повторення друком тієї самої сторінки і подвійне вміщення її в складеній вже книзі — припустити трудно: печаті різні, шрифти різні, нарешті, різна пагінація — 50 і 51⁷¹⁾. Допустився того гріху автор чи редактор, — нам все одно: факт, що його ніхто не помітив. Того замало, його стверджено в поясненнях, де ще раз повторено, що обидві печаті ніби-то знаходяться на Гадяцькому привілеї, хоч тут же й зазначено, що взято ті репродукції з різних оригіналів, які знаходяться в різних місцях: першу з відтиску печаті в Головному Архиві М. З. С.⁷²⁾, другу з матриці⁷³⁾ в „Государственн'ім Древлехранилищ'і“⁷⁴⁾.

⁶⁹⁾ Снимки, т. 50.

⁷⁰⁾ Іб., т. 51.

⁷¹⁾ Проф. А. Яковлів привернув нашу увагу ще по одній різниці: напис під печаттю на таблиці 51 гравіровано.

⁷²⁾ Іб., table de matières, N 50: „Ou se trouve l'emprunte? — A Moscou, aux Archives principales, affaires de la Petite Russie, № 2.

⁷³⁾ Чи не гаразд би було замість терміну „матриця“ вживати старо-українського слова, що й досі у вжитку, хоч і в иншій сфері, — „знаменник“?

⁷⁴⁾ Снимки table de matières N, 51: „Ou se trouve le sceau? á Moscou dans l'Antique Dépôt de l'État I-ère vitrine pyramidale, N 64 (2).

Так само велика плутанина з назвами отих печатів. В тексті на таблицях обидві названо „великими“ державними“. Але трохи далі цю печать велику державну з таблиці 51 названо вже: „великою печаттю царя Олексія Михайловича для Малої Росії“⁷⁵⁾. Отже, прикметника „державна“ вже нема. А трохи далі через кілька сторінок (таблиця 55) про цю саму печать під іншою репродукцією її — такої ж самої печати „великої“ з таблиці 51 — читаємо вже нове: Печать державна мала царя Олексія Михайловича Малоросійського Приказу року 1672-го“⁷⁶⁾. Коли це печать „велика“, то вже ніяк не „мала“; та-ж сама державна печать не могла одночасно бути великою й малою, — знов річ неможлива. А в поясненнях до неї ця „державна печать“ — раз „велика“, раз „мала“, — повертається просто в „урядову“⁷⁷⁾.

Отже маємо неймовірну плутанину назв.

Одна з тих печатів, позначених у виданні роком 1654, а саме печать на таблиці 51, — і єсть „Печать Малоросійская“, тоб-то державна печать царства Московського для зносин з Україною. В іншій своїй роботі, присвяченій „Печаті Малоросійській“, вивчаємо ми питання, яка з них — з тих печатів — на таблицях 50 і 51 — справді року 1654, а яка пізніша, і інші з тим зв'язані. Та навіть на недосвідчене око видно, що вони, такі ріжні усім, не могли бути одного року (малюнок 1 і 2). А тут нам треба лише відмітити, що у „Снимкахъ“ взагалі зазначення: „печать такого-то року“ позначало не рік з'явлення печати, але лише рік документу, під яким її поставлено.

Наприклад, достеменно таку-ж печать позначено: раз — печать року 1654⁷⁸⁾, а другий — печать року 1672⁷⁹⁾. На таблиці 53 маємо ми „державну велику печать“ року 1668⁸⁰⁾, а про неї ми знаємо, що зроблено її року 1667⁸¹⁾.

Отже, в „Снимкахъ“ назва: „печать такого-то року“ — назва не певна і дати, там проставлені, не завжди дійсності відповідають.

Тим часом, монументальність книги й висока авторитетність установи, що її видала, самий її офіційний характер не втратили свого чару, й по сей день. І вплив того чару, може й мимоволі, дає себе відчутти й українським дослідникам. Так, у полеміці про фальсифікацію Переяславських статтів покійний В. Щербина, обороняючи їх автентичність, прийняв печать з таблиці 51 „Снимковъ“ — „Печать Малоросійскую“ — справді за печать, як там зазначено, року 1654, зв'язав її з наказом того-ж року про нову печать „съ новоприбылыми титлами“, підкреслюючи офіційний характер видання, де її надруковано з такою датою⁸²⁾.

⁷⁵⁾ Loco citato, N 51: „Explication de sceau d'État, des Tsars et des Patriarches... N 51. Grande sceau du Tsar Alexsi Mikhailovitch pour la Petite Russie“.

⁷⁶⁾ Ib., т. 55

⁷⁷⁾ Ib., table des matières, N 55: „Sceau de l'administration de la Petite Russie“.

А тим часом самі редактори книжки в своєму виданні розрізняють печаті державні від печатів царських особистих, так само печаті державні — державні й печаті урядові — ріжних адміністративних установ, центральних або провінціальних. Це проступає виразно хоч би й в заголовку видання, а почасти й у відділах, на які розбито матеріал. Дивя нашу примітку 8.

⁷⁸⁾ Ib., т. 51.

⁷⁹⁾ Ib., т. 55.

⁸⁰⁾ Ib., т. 53 — „Печать Государственная большая царя Алексѣя Михайловича 1668 года“.

⁸¹⁾ Полное Собрание Законовъ Россійской Имперіи, СПб, 1830, т. I, ст. 708 подано під роком 1667: 421 — „Именной. О титулѣ царскомъ и о государственной печати...“ А печать государственная большая, по указу Великаго Государя, съ того жъ перемирнаго договору [Андрусів] *сдѣлана новая* такая...“ далі (ст. 708—9) опис печати, яка композицію й елементами — достоту печать подана въ „Снимкахъ“ на т. 53.

⁸²⁾ Щербина В. До питання про статті Богдана Хмельницького. Ювілейний Збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. Українська Академія Наук. Київ, 1928, т. I, ст. 203.

Про ту-ж офіційність видання згадує й М. Петровський, наводячи аргументацію В. Щербини, в статті на таку-ж тему⁸³).

„Печать Малороссійская“, тема, що являється предметом окремої нашої розвідки, — тема інтересна й своєрідна. Й саме питання про цю печать, чисто сфрагістичне, дає матеріял і для висновків юридичних, зв'язаних з полемикою про фальсифікацію Переяславських статтів і з самою істотою правовою відносин України і Москви після року 1654. І саме тому, що видання Оболвнського-Бюлера це питання про „Печать Малороссійскую“ не мало заплутало, сліди чого озиваються в науковій літературі, як бачимо, й досі, і треба нам було докладніше спинитися на наведених вгорі фактах, які виявляють, що йняти віри датам і іншим даним „офіційного видання“ не завжди можна.

Перейдімо тепер до розгляду інших подробиць, які впадають у око в „Снимках“. Цікаві з нашого погляду ті подробиці, нехай і дрібні, дають матеріял для справедливої й безсторонньої оцінки наукової вартости книги, постачають де-які риси для характеристики відношення російської науки до української сфрагістики, й не позбавлені може й певного інтересу загального.

* * *

Бюлер у вступному слові говорить: „Одколи герби зробилися обов'язковими для всіх городів імперії, Київ (пор, № 69) і Київська губернія мають

Мал. 3 (з книги М. Грушевського „Ілюстр. історія України“).

у своєму гербі архангела Михаїла, в той час, як губернії Казанська, Псковська і Смоленська зберегли свої герби, що їх наведено на наших №№ 64-66⁸⁴).

Отже, з тих слів виходить, що коли зазначені губернії Казанська та інші зберегли за часів Катерини II свої давні герби, то Київ і його земля не зберегли і з тої пори Київ (з р. 1782) має інший, ніж за старих часів, герб, тоб-то архистратиг Михаїл — новий герб. За старий же „Снимки“ вважають „Кушу“ (малюнок 3)⁸⁵).

⁸³) Петровський М. До питання про статті Богдана Хмельницького. Записки Ніжнівського Інституту Народньої Освіти та Наук.-Досл. Катедри, Ніжнів, 1929, — IX, 76.

⁸⁴) Снимки, вступ, XVIII.

⁸⁵) Іб., т. 69.

Сплутано дві речі — герб Києва, столиці Київської землі, а разом з тим і герб тієї землі, Київського воеводства, України у вузькому розумінні слова — архистратиг Михайл, і герб магістрату міста Київ, що жило під Магдебургським правом — „Кушу“.

„Куша“ — в червоному полі самостріл⁸⁶⁾ — появляється в Києві з наданням його громаді Магдебургського права, і з того часу вважається за „печать мійськую магістрату Київського“. Такою вона зостається й після Переяславського трактату і ніколи не мала претензій стати гербом земським, територіяльною одиницею, зв'язаною з Києвом.

Що „Куша“ — власне герб мійської громади Київської, добре пам'ятали в урядових колах російських ще наприкінці XVIII століття, як про те свідчить поручник Новгородцев, описуючи року 1784 герб „города Подола, де мешкають міщане“⁸⁷⁾, — оту саму „Кушу“.

Тай самі видавці „Снимковъ“, подаючи печать Київську з „Кушею“, підписують: „печать магістрату города Киева року 1698“⁸⁸⁾.

Гербом столиці Київської землі й всієї землі з сивої давнини був архистратиг Михайл. Таким зостався він за часів польських — „янгол білий в червоному полі⁸⁹⁾“; таким залишився за часів московських, коли до нього внесено було згодом лише певні відміни пізніші, як от колір поля, озброєння, вбрання, постава архистратига то-що.

Тай в Москві з давнього часу добре знали справжній герб Київської землі. І відколи царь прийняв, після приєднання України по-між іншими „новоприбылыми“ титулами й титул великого князя Київського, герб цього князівства — архистратиг Михайл увійшов незабаром до складу державного герба царства Московського⁹⁰⁾ і в основі своїй не змінявся.

Повинні неначеб-то знати були, як виглядав справді Київський герб, і в комісії друку державних актів, що „Снимки“ видавала, і в Головному Архиві Міністерства Закордонних Справ, звідки взято переважну частину матеріялу сфрагістичного, і де директорами були й автор і редактор видання. Тим паче, що саме в цьому архиві зберігається з давнього часу в літературі й в наукових колах добре відомий пам'ятник надзвичайно цікавий — „Большая Государственная Книга или корень российских государей“, — що

---

⁸⁶⁾ Zernicki-Szeliga v. E. Die polnischen Stammwappen, ihre Geschichte und ihre Sagen. Hamburg, 1904, ст. 193: „Kusza — In rotem Felde eine gesturzte Armbrust (Kusza), die entweder gespannt, mit einem Bolzen belegt, oder ohne Bolzen, geführt wird. Helmschmuck: drei Straussenfedern“.

При зазначенні помилок і виправленні недоладностей, що ми зустрічаємо в „Снимках“, ми для строгішої об'єктивності беремо здебільшого приступні авторові й редакторові їх видання, що вийшли в Росії до 1880 року (фактично книжка вийшла р. 1882), або, коли й чужоземні, то відомі й до тієї-ж дати. З пізніших видань наводимо лише пояснення, як наприклад оце вище, та ілюстрації (наприклад, в Грушевського чи „Портретовъ, гербовъ и печатей“).

⁸⁷⁾ Сборникъ матеріяловъ для исторической топографіи Киева, изданный Киевской Археографической Коммисіей, Киевъ, 1874, II, ст. 126: „Города-же Подола, гдѣ жительствуютъ мѣщане, магистратская печать имѣетъ изображение: „Лука съ тегивою, называемая Куша“, — пише поручник Новгородцев у своєму „Географическомъ Описаніи“.

⁸⁸⁾ Снимки, т. 69.

⁸⁹⁾ Niesiecki. Herbarz Polski Kaspra Niesieckiego S. I. powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza, Lipsk, 1839. т. I, ст. 166: „Ich herb (Київське воеводство) nosi aniota białego w czerwonym polu“. Далі подаються вказівки на інші, крім янгола, варіанти герба на корогвах.

⁹⁰⁾ Снимки, т. 50. В легенді цієї печати читаємо: „Бжию млстню великіи гдрь црь і великіи князь алеѣѣи михайловвичъ всея великіи і малыя росіи самодержецъ московскіи киевскіи владимерскіи“ . . .

допіру за нашої пам'яги побачив світ друком⁹¹⁾. Книгу цю, що її називано також „царським титулярником“, багато ілюстровану найкращими тодішніми московськими майстрами, складено за наказом царя Олексія Михайловича на початку 70-х років XVII віку; знаходилася вона у Посольському Приказі, звідки й перейшла до Головного Архиву М. З. С.⁹²⁾.

Так от, саме в цій розкішній книзі, що вважається за один із найкоштовніших скарбів Архиву, серед гербів можна бачити й герб Київський — архистратига Михаїла⁹³⁾, справді по мистецьки виконаний (малюнок 4).

Мал. 4 (з книги „Портреты, гербы и печати Большой Государственной Книги 1672 г.“, табл. 34).

Чи не на зразок з тієї-ж книжки трохи пізніше подав у своєму щоденнику з перебування в Москві року 1698 та 1699 австрійський посол Корб великий малюнок, зроблений того-ж часу, московського державного герба. На ньому єсть і герб великого князівства Київського — архистратига Михаїла⁹⁴⁾. Ми подаємо окремо (малюнок 5) репродукцію всього цього цікавого герба, де крім київського з наших можна ще бачити герби так само чернігівський, волинський, подільський. Позичаємо її у Лакієра⁹⁵⁾.

У того-ж Лакієра, який перший дав певний лад російській геральдиці, і книжка якого, що стала настольною книжкою російським сфрагістикам, знайома була й авторові та редакторові „Снимковъ“, зазначено, що за ві-

⁹¹⁾ „Портреты, гербы и печати Большой Государственной Книги 1672 г. Издание С. Петербургскаго Археологическаго Института. С. Петербургъ, 1903. Самий текст книги було надруковано вже давно в „Древней Російской Внелюзякъ“, вид. 2-ге, Москва, 1791, ч. XVI, ст. 86 і далі.

⁹²⁾ Ibidem, передмова, I.

⁹³⁾ Іб., 34. Далі в наших гербів ще маютьяся — Волинський і Подільський (37) та Чернігівський (39).

⁹⁴⁾ Лакієръ, opere citato, I, 280—281. „Въ немъ представленъ государственный двухглавыи орелъ, имѣющій въ сердцѣ московскаго ѣадца, на крыльяхъ несущій гербы великихъ княжествъ Киевскаго“ . . .

⁹⁵⁾ Іб., I, таблица XVII.

домої вже нам гербово-прапорової реформи графа Мініха за Київським полком залишено було — герб „по-старому“ — янгол ⁹⁶). Говорячи про заходи коло впорядкування мійської й провінціальної геральдики за часів Катерини II, той же автор каже, що „київський герб зберіг те-ж саме знам'я, яке ми бачили на давніх київських печатях“, себ-то архистратиґа Михаїла ⁹⁷).

Отже, як бачимо, традиція давнього київського герба — архистратиґа — непохитно вдержалася до кінця XVIII віку, й герольдмейстерам Катерини не було потреби надавати Києву і його землі нового герба: за ними й тоді залишився старий.

Яким же побитом змішано в „Снимкахъ“ до купи герб Києва — столиці й землі й герб Києва — міщанської громади? Що-ж примусило одмолодити одвічного архистратиґа з Київського герба? Виписати йому метрику неправдливу, що він ніби народився лише за панування Катерини? ⁹⁸).

Мал. 5. (з книги А. Лакієра „Русская геральдика“, т. I, табл. XVIII)

Чи не знайдемо ми відповіді на ці питання в одмінних, як вони проступали в царині геральдичній, вземовідносинах між землею й містом, що жило під правом маґдебурґським, якого не знала Москва? В тому, що автор і редактор книги, підводячи, може й несвідомо, усе під один ранжир московський, не надали належної ваги особливостям відносин, їм не знайомих?

* * *

До мійської печатки переяславської, що її в російському тексті напису

⁹⁶) Іб., I, 291 — в реєстрі полків з року 1729 читаємо: „7. Кіевской — по старому, въ средянѣ ангель въ бѣломъ одѣянїи съ мечемъ, сіяніе желтое, поле лаворевое“.

⁹⁷) Іб., I, 283. „Кіевскій гербъ сохранилъ тоже изображение, которое видѣли на древнихъ кіевскихъ печатяхъ: это архангелъ Михаилъ въ бѣломъ одѣянїи съ мечемъ въ правой и копїемъ въ лѣвой рукѣ (указъ 1782 г. іюля 4 — 15422). На думку Лакієра, який подає печатку князя Мстислава (1125—1132), — арх. Михаїл (I, 105—6 і таблиця IV, рис. 1) — це герб Києва з „глубокой древности“.

⁹⁸) Снимки, вступ, XVIII. „Съ тѣхъ поръ, что гербы сдѣлались обязательными для всѣхъ городовъ имперїи, Кіевъ (ср. № 69 [Куша!]) в Кіевская губернія имѣють въ своемъ гербѣ архангела Михаила“ . . .

названо: „Печать мѣсская города Переяславля⁹⁹⁾“, додано пояснення.

Редактор вивчає значіння прикметників — „кормчая“ й „мѣсская“ в назвах уміщених у книзі печатів. Що-до першого слова — „кормчая“, яке означало одну з московських державних печатів, то воно не торкається нашої теми. А над вивченням другого слова — „мѣсская“ нам доводиться спинитися докладніше.

На думку барона Ф. Бюлера, слово „мѣсская“, що про нього він пише: „вираз, якого нам не пощастило знайти в жадному словнику“... — „походить од німецького слова „Messe“ (ярмарок), що його занесли до Росії крамарі з Ганзи й визначає, в даному випадку, ярмаркову печать“¹⁰⁰⁾

Таким побитом, довідуємося в наслідок історично-філологічних дослідів, які захопили й Німеччину і які сягали аж до Ганзи, по-перше, що слово „мѣсская“ означає „ярмаркова“, а по-друге — маємо оригінальний тип печаті, нашій сфрагістиці невідомий, але на Заході знаний — спеціальну печать ярмаркову. Та щоб вивчити значіння отого загадкового для московського вченого слова, не треба було шукати так далеко і аж до німців удаватися по розум.

Перше за все, на всіх печатях наших міст, що їх видано в „Снимках“ і взято з того-ж Московського Архиву Міністерства Закордонних Справ, редактор мав би побачити в легенді їх або слово „мѣсто“¹⁰¹⁾, або слово „мѣсская“¹⁰²⁾. І саме та печать переяславська, що її назва, взята з документів під якими її прикладено, завдала стільки клопоту редакторові книги, має як раз у легенді своїй і пояснення того слова. На ній бо читаємо: „печать мѣста его цар. вел. переяславля“¹⁰³⁾. Зв'язок між словом мѣсто“ і словом „мѣсская“ сам впадає в око на печатях: прикметник у написах заступав іменник, од якого походить.

І оті слова „мѣсто“, „мѣській“ — то поточні терміни в наших актах тієї епохи й пізнішої; часто трапляються вони і в актах невиданих і актах

Вище наведена неймовірна історія з архистратигом Михаїлом з київського герба ще раз нам нагадує про конечну потребу, що її висував сучасність, — переглянути й усталити герби українських міст і земель. Як ми бачили, на встановлене офіційною російською геральдиккою покладатися не можна; до того в цілій низці гербів, що їх залишив нам у спадщину Петербург, знаходимо емблеми, яких ми прийняти не можемо (напр., герби Полтави, Катеринослава); в інших заведено ріжні зміни, знехтувано місцевий елемент (напр., печаті запорозьких паланок), а взагалі український сфрагістичний і геральдичний матеріал і стару нашу традицію знехтувано. До речі, поруч з упорядкуванням зазначених у горі місцевих питань, слід нагадати і про справу ширшого характеру, загально-національну — про необхідність внести певні корективи до закону про наш державний герб, ухваленого на швидку Центральною Радою. Потрібно встановити на строго наукових основах, з увагою на своєрідні риси української сфрагістики й геральдики, — державний герб з усіма його атрибутами, ріжні типи печатів, прапорів, штандартів й взагалі державних емблем України. Практичне, великої ідейної ваги завданням для наших учених і мистців, що на тих речах знаються.

⁹⁹⁾ Іб., таблиця 75.

¹⁰⁰⁾ Іб., вступ, XVIII, „Что же касается до прилагательныхъ кормчая й мѣсская (выражение, котораго намъ не удалось отыскать ни въ какомъ словарѣ), встрѣчающихся въ надписяхъ на номерахъ 2, 4, 7—9, 15, 17, 22, 25, 27, 30, 34, 38, 44 и 75, то мы понимаемъ ихъ: первое, употребленное въ переносномъ смыслѣ, какъ производное отъ слова „корма“ и „кормчий“ и означающее печать государственнаго кормчаго (въ такомъ смыслѣ название кормчей книги нельзя понимать иначе, какъ руководящей, направляющей — ср. Словарь Россійской Академіи, т. III, стр. 307—312, СПб. 1814), а второе, какъ происходящее отъ нѣмецкаго слова Messe (ярмарка), занесенное въ Россію ганзейскими торговцами и обозначающее въ данномъ случаѣ ярмарочную печать“.

¹⁰¹⁾ Іб., тт. 74 — міста Ніжина, 75 — міста Переяслава, 76 — міста Козельца, 77 — міста Стародуба.

¹⁰²⁾ Іб., 69 — Києва „мѣсская“.

¹⁰³⁾ Іб., т. 75.

друкованих, що їх взято саме з джерел, які переховуються в Московському Архиві Міністерства Закордонних Справ. Наприклад, в X томі „Актовъ Южной и Западной Россіи“, що вийшов у світ трохи раніше перед видрукуванням „Снимковъ“ і складається з матеріалів, узятих із того-ж архиву, ми маємо документи, що торкаються того-ж Переяслава. Там у перекладі надання Жигимонта III з 6 жовтня 1620 року знаходимо ми дозвіл міщанам переяславським мати оту саму „печать мѣскую до исправленія печатования всяких дѣлъ“¹⁰⁴), а далі зустрічаємо „снарядъ мѣской“¹⁰⁵), „землю мѣскую“¹⁰⁶) і „коруговъ свою мѣскую“¹⁰⁷).

Отже, навіть не розуміючи справжнього значіння слова і йдучи в сліди Бюлерові, трудно якось зв'язати з ярмарком оті снаряд, землю, корогву „мѣскіє“. Тай текст надання виразно говорить, що ту „печать мѣскую“ призначено на печатання всяких справ. Отже, це б уже не повинно було дозволити перекласти „мѣскій“ за ярмарковий.

Треба віддати належне добрій волі барона Бюлера, який приклав старання, щоб вияснити йому незнайоме й незрозуміле слово, що його він не міг знайти в „жадному словнику“. Тільки, як видно, не тієї мови, якої треба було. Коли б до справи підійти простіше, то не довелось б їти позичати розуму аж до німців. Слово — не московське, а якоїсь іншої мови. Чи не тієї, що нею в Переяславі говорили колись тай тепер говорять? Української.

Чи не слід би було в першу голову пошукати значіння того слова в словниках актової мови тієї землі, з якої походить документ, що в ньому воно знаходиться. Адже на ту пору вже існував — спеціальний словник актової мови на Україні І. Новицького. Праці тієї, що виросла з практики Київського Центрального Архиву, не могли не знати в Москві в Архиві М. З. С. з його багатим українським матеріалом. А там на першій сторінці можна побачити й оте слово загадкове „мѣстскій“¹⁰⁸).

Зберегла те слово — „міський“, „мійський“ — і жива народня мова українська, що на той час уже посідала словники Закревського, Пискунова, Левченка, звідки легко було довідатися, що українське оте таємниче слово — „міський“, „мійський“, означає по російському простісенько — „городской“¹⁰⁹).

Можна було б по дорозі до Німеччини заглянути й до якого польського словника, скажімо хоч Лінде, який би те-ж дав правильне пояснення тому слову¹¹⁰).

Трудно припустити, щоб серед співробітників архиву не знайшлося

¹⁰⁴) Акты, относящиеся до истории Южной и Западной России, томъ X, С. Петербургъ, 1878, ст. 520.

¹⁰⁵) *Ib.*, l. c.

¹⁰⁶) *Ib.*, 521.

¹⁰⁷) *Ib.*, 523.

¹⁰⁸) Новицкий И. Словарь актового языка юго-западнаго края. Университетскія Ивѣстія. Кіевъ, 1871, № 8, 1872, № 3 — ст. 1. „Акты, аста... 4) акты земскіе находившіеся въ судахъ тѣхъ же названій; кромѣ того, города и мѣстечки, имѣвшіе самостоятельное управленіе, имѣли и свои 5) акты мѣстскіе.“

¹⁰⁹) Левченко М. Опытъ русско-украинскаго словаря. Кіевъ, 1874, ст. „Городской — городський, городской, городянский, міський, мійський“.

¹¹⁰) Linde S. B. Słownik języka Polskiego, Warszawa, 1807—1812, Tom II, szęść I ст. 94 — читаємо: „mieyski, mieski-a-ie, od miasta Stadt-Bh. mestsky... градскій, городской, городской“. Словник цей міг в тім більшій пригоді редакторам „Снимковъ“ стати, що книжка та, виходячи поза межі польського слова, подавала чимало матеріялу в споріднених мов, як зазначав в передмові сам автор: „Ta praca moja, obejmująca zbior nie tylko oyczystey naszej mowy, z dawnych i terazniejszych pisarzy zebrały, ale nadto pobratymczyc naszemu języków“...“

Можна було знайти те слово й в мові, що мала спільну з нашою актовою термінологію і жила певен час одним із нами літературним життям, — мові білоруській, яка тоді вже мала докладний словник: Носовичъ И. И. Словарь Бѣлорусскаго нарѣчія.

кого з українців, що міг би одразу пояснити те дивне слово. Та, видно, чи ніхто з них не був причетний до того видання чи просто не наважився вказати на недоречність панові директорові, академикові й гофмейстерові.

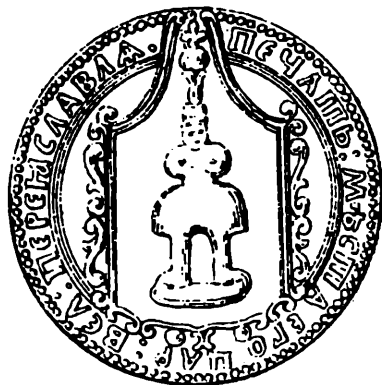
А коли б сам він хоч трохи розумів українську мову, вмів читати по-наськи і знав, що в стросвітському правопису нашому „ѣ“ означало „і“, а зустрівши незрозуміле йому слово, шукав пояснення в тій мові, до якої воно належало, той помилки тієї не було б, не спало б на думку наближати чужі одне одному фонетично „Messe“ і „міський“, творити складні теорії про сліди Ганзи в Переяславі. Тоді б і конфузу не було, й не треба було б живописом повертати звичайну печать мійську, городську в якусь спеціальну ярмаркову.

Але для такої простої речі треба було б виходити з того, що Україна — то не Москва.

* * *

Та тій злощасній печаті переяславській взагалі в книзі не повелось; на історії з ярмарком її пригоди не скінчилися.

Просимо читача ласкавого глянути на печать, що її подано у нас на малюнку 6. Там побачить він чудну, непропорційну й характерну жіночу постать, безруку, з непомірно великими грудьми, тонким станом, широчезними стегнами, аж в надто короткій спідниці, на грубих, як стовбурі ногах. За „Снимками“ це мав бути печать Переяслава ¹¹¹). А коли б хто віри тому не йняв, то сумніви його розвіє легенда печати, вже вище у нас наведена: „печать мѣста его цар. вел. переяславля“.

Мал. 6 (з книги „Снимки древн. рус. печатей“, табл. 75).

А в поясненнях редактор, блазонуючи, ще раз стверджує, що це саме й єсть герб міста Переяслава. Там читаємо: „1698. Печать з гербом Переяслава, нині повітового міста Полтавської губернії (жінка без рук, що підтримує головою кулю), прикладена до посвідчення виданого под'ячому Іванові Петровичеві“ ¹¹²)

Изданіе Отдѣленія Русскаго Языка и Словесности Императорской Академіи Наукъ, СПб, 1870, де на стор. 296 знаходимо: „мѣскій, прил. городской. Мѣское дѣло, усе вкупѣ“ . . .

¹¹¹) Снимки, т. 75.

¹¹²) Ib., table de matières: „75 (1698) Sceau aux armes de Péréyaslaw, maintenant ville de district de la province de Poltava (une femme sans bras soutenant de la tête un globe) apposé à un certificat, délivré au clerk Jean Petrovitch“. Там же вжиче помічево, де оригінал: „l'empreinte à Moscou, aux archives princ. du Min. des Aff. Étr. Dossiers de la Petite Russie“.

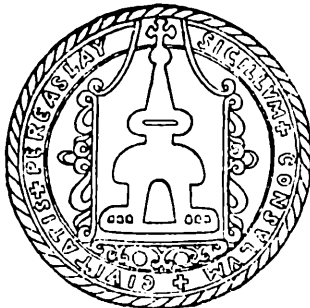
Як виглядав герб Переяслава, відомо здавна: вежа з хрестом. Так описує її вже нами вище згадане надання Жигимонта III з року 1620, ствержене царем Олексієм Михайловичем¹¹³). І треба зауважити, що той опис герба Переяслава знаходиться саме в актах Московського Архиву Міністерства Закордонних Справ, тоді вже друкованих. І видання те, про яке ми згадували раніше — „Акты, относящиеся до истории Южной и Западной России“, — добре знане в наукових колах, не могло не бути відомим редакторові „Снимковъ“. А в тому виданні знаходимо ми й малюнок герба Переяслава з королівського привілею; малюнок той зберігся в паперах, поданих у цій справі переяславськими міщанами, й до друку потрапив саме з того-ж архиву (див. малюнок 7).

Мал. 7. (з книги „Акты Ю и „ЗР“, т. X, ст. 520).

Малюнок той примітивний не передає всіх деталей, але для нас важно, що він відповідає текстові опису герба з вище наведеного королівського привілею, пізніше підтверженого й царем, уявляє собою власне вежу з хрестом.

Як передавалося це знам'я — вежа з хрестом — на мійських печатах, — показують нам дві печаті Переяслава — першої й другої половини XVII

Мал. 8 (з книги М. Грушевського „Ілюстр. історія України“).

Мал. 9 (з книги М. Грушевського „Ілюстр. історія України“).

¹¹³) АЮ в ЗР, т. X, ст. 520: „Такоже позволяемъ тѣмъ же подданнымъ нашимъ мѣщанамъ имѣти книги, коробку [? корогву] и печать мѣскую до исправленія печатования всякихъ дѣлъ и такимъ гербомъ, каковъ въ томъ листѣ нашемъ есть начертанъ: на озерѣ башня съ крестомъ“. Про корогву мійську читаємо: „съ корогвою своєю мѣскою, которую имъ надаемъ, въ полѣ бѣломъ башня красная съ краснымъ крестомъ, ставитися во время всякіе потребности“ . . . 523. По-ва ріжницею в деталях: озеро — печатя, біле поле — корогви, якими нам зараз нема інтересу займатися, основна емблема герба незмінна в обох випадках: це вежа з хрестом.

Саме цей герб ствердив свою грамотою в 4 квітня 1654 року й царь Олексій Михайлович: „и гербъ свой держати имъ прежній“ . . . (Іб., 534—5).

Нам, на жаль, не пощастило бачити книги фон-Вінклера: фон-Вянклеръ, П. Гербы городовъ, губерній, областей и пасадовъ Россійской Имперіи, внесенные въ Полное Собрание Законовъ съ 1649—1900. С изображеніемъ гербовъ въ текстѣ и на отдѣльных листахъ. СПб, 1899.

віку, що їх подав у своїй „Ілюстрованій Історії України“ М. Грушевський¹¹⁴). Ми їх наводимо тут (малюнок 8 і 9). Остання з них — другої половини XVII віку (мал. 9) майже верства тій, що її світу друком подали Оболенський з Бюлсром і що про неї ото річ вище (м. 6), тільки трохи за неї старша: в поясненнях редактор одмічає, що печать „Снимковъ“ взято з акту 1698 року, й ми читаємо в її легенді: „его цар. вел.“, тоб-то Петра I-го; а як видно з напису навкруги печати, вміщеної у Грушевського: „их цар. вел.“, вона з часів спільного царювання Іоана й Петра. Ми беремо цю ілюстрацію на те, щоб читач міг бачити, як в дійсності виглядала печать мійська переяславська. Разом із тим порівняння цих печатів з надрукованою в „Снимкахъ“ (наш малюнок 6) може до де-якої міри пояснити, як саме сталось оте несподіване й чудодійне перетворення вежі у жінку.

Мавмо перед очима барочну вежу давнічного типу. Щоб зробити з типової вежі зберігаючи основні контури її, жіноче опудало, — треба поза незнанням предмету, багато фантазії й трохи ретуші. Чия то вина — короткозорість або самовпевненість ученого, що такі вказівки дав рисувальникові, чи каприз та недбальство маляра, що так передав оригінал, якого не розібрав, — нам не цікаво. В кожному разі, московський учений, не рахуючися з українською сфрагістиком і нехтуючи нею, ухвалив до друку отой недоречний малюнок, який нічого спільного з тим, що в дійсності було на печаті переяславській, здавна й Москві відомій, не мав, а в опису свому ту вигадку несотворенну ще раз санкціонував, ствердив своїм високим авторитетом й широкому світові подав.

Так чи инакше, вежу повернено на жінку, й каліка-еквілібристка з жіночим закордонним паспортом французькою мовою (*table de matières*) помандрувала в світа.

Виходить, неначеб-то безсмертні слова Котошихина, що „гербів жадному чоловікові скласти не можуть“¹¹⁵), не втратили свої сили в Москві й в XIX столітті.

* * *

Дозвольте повернутися більше, як на 30 год назад й поділитися одним спомином із зовсім иншої ніби царини.

На початку 900-х років у Києві в гурті людей, що постачали того часу бібліографію до „Записок Наукового Товариства імени Шевченка“ припало на автора цього нарису, молодого тоді студента, дати огляди російських журналів філологічних — „Руссаго Филологическаго Вѣстника“ й Филологических Записокъ“. Читач ласкавий не буде в претензії, як що з одного з тих давніх оглядів наведу тут уривок невеличкий, змістом од нашої теми далекий, а проте внутрішнє з нею пов'язаний.

В журналі „Рускій Филологическій Вѣстникъ“ за рік 1903 надруковано було по-між иншим статтю В. Белявського: „Народный говоръ уѣзднаго города Глухова (т. I, ст. 298—323), а до неї додано „Словарный матеріаль“, що наводить „нѣкоторыя характерныя для мѣстнаго нарѣчія слова и выражения“ й подає їх переклад на російську мову. Як розуміється вечний філолог на справі, про яку пише, —

„Про це говорить маленький виринок із „Словарнаго Матеріала“, — цитую як найдокладніше, див. стор. 319, в книжці помилкою нумеровану 219:

¹¹⁴) Грушевський М. Ілюстрована Історія України, Київ, 1918. Малюнки 258 і 259 на ст. 327. Це рисунки В. Кричевського з оригіналів збірки покійного професора. Ibid., 7.

¹¹⁵) Котошиханъ, *op cit.*, ст. 30. „Потому что гербовъ никакому человѣку изложити не могутъ“ . . .

„горобець — жеребець (твердый слогъ го (ростріл оригіналу), вѣроятно, отвѣчаетъ мягкому „же“, срв. „гоню“ и „жену“, годить и „ждать“)... Як бачимо, не голе твердження, але й цілий філологічний апарат: факт не-ймовірний і характеристичний не для самого лише автора. Сором за редакцію поважного наукового російського видання, що собі на глум видає такі перли“¹¹⁶).

Відоме повідання про наказ Миколи I силоміць повінчаній жінці — „быть дѣвицей“ — мимоволі спадає на думку. Імператорська влада російська була всемогутня і в її спроможності було з уже жінки зробити знову дівчину. Необмежені можливості, як ми бачили, посідала й наука московська.

Допіру ми бачили чудо російської філології, що перетворила українського горобця в московського жеребця.

В геральдиці, ми знаємо, ініціативою й заходами графа Мініха сталася канонізація „вздца“, якого простим наказом повернено в святого Георгія.

Що-ж стоїть на перешкоді російській сфрагістиці повернути вежу у жінку?

Погодьтеся, читачу ласкавий, що вище наведені факти инакше назвати, як анекдотами, не можна.

Инша річ, що анекдоти ті сумні й гіркі. Гіркі, але характеристичні.

* * *

Чи-ж варто так довго на тому спинятися? Варто, бо анекдоти ті, що їх ми вибрали із „Снимковъ“, мають для нас практичне значіння. Для нашої розвідки про „Печать Малороссійскую“ треба було докладніше спинитися на розгляді цієї книжки, вияснити вірогідність і ймовірність поданих нею фактів. Наявність українського матеріалу в ній зазначено було на початку. Так само на своєму місці підкреслили ми те позитивне, що дав вона.

Не вважаючи на огріхи й помилки видання, мусимо з нього користуватися. Але наведені анекдоти, що роблять ще зрозумілішим суровий присуд, який видала цій книзі європейська наука устами Евальда, зобов'язують нас до сугубої обережності. А проте фундаментальність видання, зовнішня імпульсивність, поважність офіційної установи, науковий апарат, великі імена російської науки, причетні до книги, сліпили не одного навіть із пізніших дослідників, затемнювали питання, збільшували плутанину. Нагадаємо, наприклад, полеміку про Переяславські статті Богдана Хмельницького, де проти їх фальсифікації, як один з головних аргументів, висовувалася саме так звана „печать 1654 року“, так без підстави охрещена в „Снимкахъ“, де справа з печаттю Гадяцького привілею повернулася, як ми вияснили вище в справжній анекдот. І на підставі того анекдоту робляться поважні наукові висновки, ставиться будинок на піску.

Отже, „Снимки“, при всіх їх вище окреслених якостях, видання не критичне. І це маємо ми пам'ятати добре, коли перейдемо іншим разом до питання про „Печать Малороссійскую“.

Але по-за вужчою практичною для нас потребою докладнішого розгляду порушених вище питань, що його вимагали особливі інтереси нашої праці, мають вони й значіння ширше, принципіальне.

Адже подані нами анекдоти, позичені з наукового видання російського, дають чималий матеріал для міркування на тему — московська наука й

¹¹⁶) Записки Наукового Товариства імени Шевченка, у Львові 1904, том LXII, Наукова Хроніка: Огляд часописей за р. 1903, ст. 48.

українська сфрагістика. Що-правда, видання те старе, але одне з найвизначніших у своїй царині. Огріхів його й помилок, зазначених вище і пізніше, оскільки нам відомо ¹¹⁷⁾, в російській науці спростовано не було тай взагалі під тим оглядом змін глибоких не зайшло ¹¹⁸⁾.

Колись у давньому „Літературно-Науковому Вістнику“ писав покійний В. Гнатюк „de Polonorum in ukrainicis rebus ignorantia. З таким, коли ще не більшим правом можна говорити й „de Moskorum in ukrainicis rebus ignorantia“.

Кільки зразків яскравих і характерних із спеціальної сфери сфрагістики вище ми навели; вони самі говорять за себе.

При тому — незнання України, її минулого, московська мірка на нього, нехтування нашою самобутністю, заперечення самого існування її, а через те й нерозуміння свовідних її виявів, Москві чужих, що їх живосилом під один ранжир невдало підтягають.

Україна жила колись повнотою свого культурного життя. В ньому своє окреме місце займала й українська печать, не така, як у сусідів, з своїми, лише їй властивими особливостями. Вивчення її — складав предмет окремої української сфрагістики, науки досі ще мало, на жаль, розвиненої. Та свовідність нашої печати вимагав вже тепер од наших сусідів підходу простого й природнього: як не до свого, незнайомого й чужого.

Коли те станеться, коли в Москві визнають нашу культурну самостійність і підходитимуть до фактів нашого минулого просто й безсторонне, як до життя чужого, бажаючи в'яснити незрозуміле, не натягаючи його на московський копил і не відриваючи його від зв'язку з іншими явищами саме тіві сторони нашого побуту, а трактуючи їх на тлі загальної історії української землі — коли те станеться, неможливими зробляться самі собою й анекдоти, що забрали у нас стільки уваги й часу. Певні, що гідність російської науки, її взаємини з українською, інтереси історичної правди й обопільне зрозуміння між сусідніми народами на тому можуть тільки виграти. Колись давно М. Костомарів, звертаючися відомим листом до видавця „Колокола“ писав: „Нехай-же ні росіяне, ні поляки не називають своїми земель, заселених нашим народом!“ ¹¹⁹⁾.

Слід до наших сусідів і в сфері науки звернутися з тими-ж словами.

---

¹¹⁷⁾ За винятком одної нам відомої бібліографічної замітки „Русской Старини“, де поміж иншим вказане помилковість пояснення слова „мѣскій“ в „Снимках“.

¹¹⁸⁾ Наприклад з найновішого: поданий у нас вище (диви нашу примітку 34) висновок п. Баумгартена — „Ainsi rien de précis dans l'héraldique de Moscou“ . . . — автор поширює на Литву, не вважаючи за потрібне розрізняти геральдику литовсько-руську від московської.

¹¹⁹⁾ Письмо Н. И. Костомарова къ издателю „Колокола“. Съ предисловіемъ М. Драгоманова, Genève, 1885, ст. 13.

Видання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі.

1. Sprawozdania Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі за перший рік його діяльності (від 30. травня 1923 р. до 31 травня 1924 р.). 1924 р., ст. 13.
2. Д. Дорошенко — Л. Білецький. Памяти академіка Миколи Сумцова. 1925 р.
3. І. Мірчук, Г. С. Сковорода (Замітки до історії української культури). 1925 р.
4. В. Біднов. „Устное повѣствованіе запорожца Н. Л. Коржа“ та його походження й значіння. 1925 р., ст. 28.
5. Л. Білецький. Основи української літературно-наукової критики. Впродів. 1925 р.
6. В. Щербаківський. Основні елементи орнаментативної українських писанок та їхнє походження (Студія). 1925 р., ст. 32.
7. Л. Чикаленко. Техніка орнаментування керамічних виробів Мізинських неолітичних селищ. 1925 р., ст. 11.
8. Д. Антонович. З історії церковного будівництва на Україні. Вип. I. 1925 р.
9. Ф. Слюсаренко. Грецька федеральна конституція кінця IV віку пер. Хр. 1925 р.
10. С. Смал Стоцький. Ритмика Шевченкової поезії. 1926 р., ст. 44.
11. Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Рік перший (1923—1924). Том I. 1926 р., ст. 210.
12. Sprawozdania Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі за другий рік його діяльності. 1926 р., ст. 14.
13. Sprawozdania Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі за третій рік його діяльності. 1927 р., ст. 13.
14. Шостий рік діяльності Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. 1929 р., ст. 15.
15. Річне Sprawozdania Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Рік четвертий (1926—1927). 1930., ст. 20.
16. Річне Sprawozdania Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Рік п'ятий (1927—1928). 1930 р., ст. 14.
17. Річне Sprawozdania Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Рік шостий (1929—1930). 1930 р., ст. 32.
18. Річне Sprawozdania Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Рік сьомий (1930—1931). 1931 р., ст. 32.
19. Дискусія над питанням: „Откоуду есть пошла руская земля...“ 1931., ст. 30.
20. Річне Sprawozdania Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Рік дев'ятий (1931—1932). 1933 р., ст. 24.
21. Річне Sprawozdania Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Рік десятий (1932—1933). 1933 р., ст. 16.
22. Річне Sprawozdania Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Рік одинадцятий (1933—1934). 1934 р., ст. 16.
23. Річне Sprawozdania Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Рік дванадцятий (1934—1935). 1935 р., ст. 16.
24. Памяти професора Василя Біднова. 1936 р., ст. 32.
25. Річне Sprawozdania Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Рік тринадцятий (1935—1936). 1936 р., ст. 16.
26. С. Смал Стоцький. Останній рік Шевченкової поетичної творчості. 1937 р.
27. І. Мірчук. Чи можливі синтетичні суди а рліогі? 1937 р., ст. 8.
28. М. Антонович. Матеріали до вербування українців у пруську армію XVIII в.
29. Д. Дорошенко. Степан Опара, невдалий гетьман Правобережної України. 1937 р.
30. Б. Крупницький. Пилип Орлик і Сава Чалій. 1937 р., ст. 6.
31. О. Лотоцький. П. О. Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні. 1937., ст. 14.
32. В. Садовський. Господарські погляди українського поміщика в першій половині XIX в. 1937 р., ст. 14.
33. А. Яковлів. До історії кодифікації українського права XVIII ст. 1937 р., ст. 12.
34. Ол. Шульгин. Ідеологічна ненависть і непереможна любов Ж. Ж. Руссо до Франції. 1937 р. ст. 7.
35. В. Сімович. Проблема гармонії складів у морфології слов'янських мов. 1937 р.
36. Р. Смал Стоцький. Краса і погань. 1937 р.
37. К. Чехович. Чеські впливи на Франкового „Мойсея“ та „Івана Вишенського“.
38. Ф. Слюсаренко. Нумізматична праця проф. В. Б. Антоновича. 1938 р.
39. Ів. Борковський. Значіння деяких предметів знайдених в Майкопській могилі.
40. Л. Чикаленко. Вівіфікаціонізм. 1938 р.
41. В. Щербаківський. Матеріали з археологічних розкопів на Переяславщині.
42. В. Дорошенко. Прямітки В. Антоновича до Шевченкового „Кобзаря“. 1937.
43. В. Прокопович. Сфратістичні анекдоти. 1938 р.
44. С. Наріжний. Дійства презьльної браши. 1938 р.
45. Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Том II. 1938 р.
46. Річне Sprawozdania Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Рік чотирнадцятий (1936—1937).